

PUTOPISI FRANJE RAČKOGA*

ANTE FRANIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 886.2-992.09:929 Rački
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 1990-12-21
Received

Franjo Rački (1828-1894), poznat kao vrstan hrvatski historičar, manje kao književnik, napisao je i tri putopisna teksta, od kojih su dva, opsegom kraća, ostala nespomenuta u literaturi o njemu kao putopiscu (S. Ježić, M. Peić). Opsežniji putopis *Putne uspomene o Rusiji*, objavljen u Vijencu (1886-87) i u malotiražnom separatu (1887), svjedoči o putovanju od Zagreba do Krakova preko Beograda, Bukurešta, Crnoga mora, Odese, Kijeve, Moskve, Petrograda i Varšave. Putovanje je poduzeo u povodu poziva da sudjeluje na 6. kongresu arheologa u Odesi 1884. Nakon dvomjesečnog putovanja napisao je taj putopis i tako stvorio u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća najopsežnije svjedočanstvo o onodobnoj Rusiji. Taj putopis, osim što ima neosporne književne odlike putopisnoga tipa, ističe se i znanstvenim svojstvima, pa zato, što načinom iskaza što sadržajem, nadilazi žanrovsko određenje klasičnog oblika putopisa.

Franjo Rački (1828-1894), vrstan hrvatski historiograf, poznat i kao filolog, prvi predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1867), osnivač Narodne (Strossmayerove) stranke (1880) i jedan od istaknutijih ideologa južnoslavenskog zajedništva, u hrvatskoj je kulturnoj povijesti slabije poznat kao putopisac. U predgovoru knjige *Hrvatski putopisci*¹ Slavko Ježić izriječno kaže da je Rački autor samo jednog putopisnog teksta, onog pod naslovom *Putne uspomene u Rusiji*, objavljenog najprije u pedesetak nastavaka u *Vijencu* (1886-87) a zatim zasebno kao separati (1887). Oslonivši se valjda na tu Ježićevu pogrešnu tvrdnju, kao i na Ježićev popis putopisa u navedenoj knjizi, Matko Peić u članku "Franjo Rački kao putopisac"² ne spominje također druge putopisne tekstove Račkoga.

* U prošlogodišnjem svesku 30(20) *Radova* u prilogu Ante Franića potkrao se veći broj tiskarskih pogrešaka pa ga u ovom svesku ponovno objavljujemo.

¹ Zagreb, Zora, 1955, str. 6.

² *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU*, Zagreb, 1979, str. 269-273.

Međutim, Rački je objavio još dva teksta putopisnog karaktera, oba u razdoblju romantizma (prije 1881), jedan potkraj tzv. doba apsolutizma, pod naslovom "Iz Rima u Napulj"³, a drugi u tzv. Šenoine doba, "Na Lokrumu"⁴. U prvom, sročenom u stilu tadašnjih romantičarskih crtica, Rački je napisao u obliku dopisa, tj. pisama koje kao da šalje iz Italije, kamo je pošao radi istraživanja povijesti južnoslavenskih naroda. U tih nekoliko pisama-dopisa, opisujući dojmove s putovanja iz Rima u Napulj, opservira o Italiji općenito, sve iz aspekta svoje historiografske struke, a s preporodno-patriotskim romantičarskim idejama ilirističke provenijencije. Među ostalim, ističe da čak i obrazovaniji Talijani slabo poznaju povijest i današnje prilike u hrvatskim zemljama, te da je vrlo raširena predrasuda o Hrvatima i Hrvatskoj koja, navodno, "sada nedaje drugo do vojake". Načinom pisanja slijedi svoje sunarodnjake koji su inače često opisivali svoja putovanja po (većinom sjevernoj) Italiji, u prvom redu Antuna Nemčića Gostovinskog, koji je i tada (i dugo poslije) uživao velik ugled što ga je bio stekao (i danas cijenjenim) putopisnim djelom *Putositnice* (1845). Iako nije dosegao Nemčićevu dopadljivu duhovitost i privlačnu feljtonističku kićenost, ti njegovi (nesrazmjerno kraći) dopisi i danas su čitljiviji nego sijaset efemeridnih putopisno-reportažnih tekstova većine njegovih suvremenika, ne samo zbog jezične jasnoće i jednostavnosti izraza, nego i zbog toga što u njima nema toliko tada uobičajene, nametljive patriotske euforije i prosvjetiteljskog dociranja.

Za razliku od tih dopisa iz Italije, u kojima donekle opisuje samo putovanje, u drugom putopisnom zapisu jedva da spominje odakle je i kako stigao na Lokrum. Našao se na tom otočiću pred Dubrovnikom kao znatiželjan turist i učen historičar, pa nastoji što detaljnije opisati prirodne ljepote otočića i važnije povijesne i spomeničke znamenitosti na njemu. S naglašeno izraženim patriotskim pobudama želi Rački dočarati čitaocu što potpuniju predodžbu o Lokrumu. Taj uvjetno nazvan putopisni zapis može se tretirati i kao svojevrsan izvještaj što ga je Rački napisao za J.J.Strossmayera, koji je namjeravao kupiti Lokrum kako bi na njemu, po riječima Račkoga, "proboravio pošljednje dane života svoga u samoći"⁵.

Putopisačke sklonosti, što ih je iskazao u ta dva teksta u mlađim svojim godinama, potpunije će doći do izražaja u njegovoj zrelijoj dobi, u izrazito realističkom i književno uspjelijem, višestruko zanimljivijem putopisu *Putne uspomene o Rusiji*, kojim je nepovratno ušao u povijest hrvatske književnosti, kao i u sfere zanimanja nekih drugih historičkih disciplina.

Putne uspomene o Rusiji Rački je počeo objavljivati 1886, dvije godine nakon povratka iz Rusije. Pisao ih je s određene vremenske distance, pa otuda u naslovu riječ - uspomene. Ipak, gotovo dosljedno služio se prezentskim oblikom, a ne, kako bi se moglo očekivati pri iznošenju uspomene, oblicima prošlih vremena.

³ *Vijenac*, V/1873, br. 34.

⁴ J.J.Strossmayer namjeru nije ostvario, jer ga je u tome spriječio bečki dvor. Otok Lokrum kupio je prestolonasljednik Rudolf od vlasnika Petra pl. Dimićiću. Usp. Kosta Milutinović, *Strossmayer i jugoslavensko pitanje*, Novi Sad, 1976, str. 175-176.

⁵ Usp. "Uvod" J. B a d a l i ć a u knjigu *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, Zagreb, 1945, str. 10.

Ta sadašnjost u opisivanju prošlog, kao i načini iznošenja brojnih detalja i slikanja niza epizoda, svjedoči da je Rački za vrijeme putovanja pravio temeljite bilješke dnevnikaškog karaktera, što putopisu i putopisnoj naraciji daje određenu književnu živost, a umanjuje dominirajuću monotoniju učenjačkog načina kazivanja. Oslanjajući se na te zabilješke, on je u putopis unio vrlo mnogo, moglo bi se reći i pretjerano mnogo povijesnih, geografskih, demografskih, kulturoloških, ekonomskih i drugih podataka o krajevima i gradovima kroz koje je putovao ili se u njima zadržao nekoliko dana. Do tih podataka, impresivnih i po količini i kakvoći, Rački je dolazio uvidom u pisane izvore, kako one dobivene u toku putovanja tako i nakon povratka, a manje bilježenjem kazivanja svojih učenih vodiča i sugovornika (jer za takvo bilježenje u prenapregnutim programima razgledanja gradova, gotovo danonoćnim, nije ni imao dovoljno vremena, osim možda za vrijeme vrlo dugih vožnji vlakom).

U uvodnom dijelu Rački obrazlaže razloge nastanka, a donekle i sam karakter *Putnih uspomena*. To iznosi na način tipičan za pisca realistu: "U tom opisu ja ću utiske dobivene u Rusiji i odanle kući donesene osvježiti, i prenieti ih, koliko je moguće, na čitatelja. Bit će to za mene 'uspomene na Rusiju', a za čitatelja bilješke iz moga putnoga dnevnika."

I prije polaska na put Rački je dobro bio upućen u povijest i kulturu Rusije, kao i ostalih zemalja kroz koje je putovao. Kako sam napominje, on je "pripravan stupio na rusko zemljište, naimo dosta oboružan, što daje oku motrioca oštar i brz pogled, i što mi je ljubaznost prijatelja i znanaca znamenito naknadila. Ja nisam onamo došao kao neznanac...". U desetak godina prije putovanja on je, pored ostaloga, objavio više članaka raznolika sadržaja s temama iz književnog, kulturnog i znanstvenog područja o Rusiji. Pisao je o skupu "starinara u Kijevu", održanom 1875, o "izučavanju ruskih narodnih pjesama i njihovim izdanjima" (u povodu skupa književnih historičara u Kijevu 1876, potičući Maticu hrvatsku da se ona po tom uzoru više angažira u sakupljanju djela našega usmenog stvaralaštva). Objavio je i nekrolog F.M.Dostojevskom (1881), koji je nekrolog, prema riječima J.Badalića, "ujedno prva naša pisana informacija o toj genijalnoj pojavi ruske književnosti". Tiskao je i više članaka o nekolicini uglednih ruskih književnika (A.F.Pisemskij, N.V.Gogolj, V.V.Vereščagin) i historičara (M.P.Pogodin, S.M.Solovjev, A.N.Kotljarevski, M.N.Katkov, I.S.Aksakov).⁶

Ne mogavši se oduprijeti nagovaranju prijatelja i znanaca "kod kuće i u Rusiji", napisao je taj tekst putopisnog karaktera i popratio ga s još nekoliko uvodnih napomena, koje rječito govore o glavnim namjerama putopisaca i bitnim odrednicama putopisa. Primarna namjera Račkoga jest pouka čitateljstva, pa zato i uredništvo *Vijenca* putopis donosi u rubrici "Pouke". Rački kaže: "Za svakoga, koji ne putuje jedino iz zabave, putovanje je poučno; pak ako putovanjem sam razširi svoje znanje i svoje iskustvo, zašto da ga putem javnosti i drugim ne saobćii?" Tek u drugom planu mu je književna (=zabavna) namjera, jer pisanje putopisa kod nas je "skoro dužnost, gdje se razmjerno malo putuje u inostranstvo, i gdje nam je ova grana književnosti slabo obradjena". Ne zaboravlja istaknuti i

⁶ Usp. M. P e i ć, "Franjo Rački kao putopisac", *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU*, Zagreb, 1979, str. 272.

domo-rodoljubnu svrhu svoga putopisa, i to s izrazito slavenofilskim intencijama:

Oni Hrvati, koji su tu veliku slovjensku zemlju posjetili, mogu se na prste prebrojiti. Voli se putovati u zapadne zemlje, nješto radi blizine i udobnosti, nješto radi predsuda naprama iztoku i sjeveru, kano da se ovdje ne ima što vidjeti i naučiti. Tako ne misle sami zapadnjaci, kojih na svakom koraku ondje susretaš, te koje onamo vabi i vuče upravo izvornost odnošaja narodnih, društvenih i prosvjetnih.

Zbog svega toga, svjestan da mu je tekst više pragmatično-poučan nego zabavno-književan, Rački zaključuje da iz njegovih napomena “zaključit će donjekle sam čitatelj, što imade očekivati od ovoga, recimo, putopisa”. I odmah dodaje: “Neka ne očekuje opisa običnoga turista, ako bi takav možebit mnogo više zadovoljio, bar mnogim više ugodio. Meni je više stalo do toga, da čitatelje upoznam s onom stranom ruskoga života i ruske zemlje, radi koje poduzeh taj put.”

A taj put poduzeo je povodom poziva na 6. skup (kongres) “ruskih arkeologa u Odesi” 1884, ostvarujući svoju davnašnju želju da posjeti Rusiju i tako popuni svoja češća “putovanja po zapadu Evrope”. Poziv u Odesu odredio mu je cijeli itinerarij: “naumih proputovati dolnje Podunavlje, da vidim obalu srbsku, bugarsku i rumunjsku, te bacim pogled na ove mladane zemlje i države; da prebrodim dio Crnoga mora, da od njegova žala presiečem kopno Rusije, prebaciv se... k Baltičkom moru, a odavle na zapad-jug bielom Rusijom i Poljskom u svoj zavičaj”.

Nakon vožnje vlakom do Siska, otplovio je dalje lađom prema Beogradu. Promatrajući kolovoške pejzaže uz Savu, uz taj “krasan vodeni put”, prepun opasnih prepreka, on u mašti vidi i jesenje-zimsko “plovilište savsko” koje Posavcima, što žive kao u prehistorijsko doba u kućama “na stupovih”, čini život teškim, mukotrpnim. Baca pogled čas na jednu čas na drugu stranu i svaki mu se put bude asocijacije ili na prijašnje doživljaje sa sličnih putovanja ili na suvremena ili davna zbivanja u Slavoniji i Bosni, stalno brižan za očuvanje slavenstva u tim dvjema pokrajinama. Tješi se da kod većine stanovništva “izlam nije u Bosni uništio” “starinskih kršćanskih predaja, te je davni običaj ostao jači od korana”. Tek se kod bogatijih Bosanaca islam “više udomio u umu i srcu” nego li u samoj “domovini proroka”. Prisjeća se jednog prizora “u brodskoj džamiji”: “kako se cviet našega naroda klanja prema Meki, i zanosom viče u nepoznatom si jeziku”. To je, čini mu se, posljedica “čudi slovjenskoga plemena, u kojem preobladjuje srce i čuvstvo” nad razumom, što je ujedno “i prednost i mana cieloga velikoga plemena” slavenskog. Nakon dužih opservacija i digresija vraća se u realnost, pa na lađi promatra putnike oko sebe, motri njihove izgleda lica i nošnje, prisluškujući kojim sve jezicima govore, te zadovoljno primjećuje: “Jezik obćenja jest skoro izključivo hrvatski ili srbski.”

Opisavši dolazak u Beograd, u kojem je boravio kraće vrijeme prije jedanaest godina, prenosi misli (i opise) na davna, predslavenska vremena, obavješćujući čitaoca o arheološkim otkrićima i povijesnim zbivanjima na tim prostorima. Uranja u povijesno-zemljopisna razmatranja pa se opet vraća u suvremenost srbijansku, dajući podatke o kulturnim, prosvjetnim i drugim institucijama beogradskim. Prijestolnica kraljevine Srbije, prema popisu iz 1867,

imala je oko 25.000 žitelja, a sada ih ima oko 30.000. Zamoljen od poznanika da usporedi Zagreb s Beogradom, kaže da se nije "našao u smetnji": "Obiju je gradova, vezanih jednom riekom, položaj divan, ali Beograda voličanstveniji i, treba reći, svjetskiji. Neposredna je okolica našega Zagreba ipak ljepša, romantičnija, dražestnija i pitomija. Na dalje naš je Zagreb donjekle gotov, premda i on raste odviše extenzivno; dočim se Beograd tek diže iz turskih ruševina. Uz pristojnu evropsku kuću vidiš upravo turske koljebe. Ili imade Beograd i jednu s narodnoga gledišta važnu prednost: posvema naime srbski tip", dok je prije nekoliko desetljeća bio sasvim drukčiji: "nješto turski, nješto grčki, nješto kosmopolitski, a najmanje srbski."

Četvrtoga dana plovi dalje Dunavom, mnogo udobnije ali i uz više opasnosti nego dotada Savom. Na putu prema Turn-Severinu i kroz ćudljivi derdapski tjesnac omeđen klisurama Rački je opet više historičar nego dokon putnik. Niže opise iz povijesti, geografije, daje plovidbene podatke i druge obavijesti, ne zaboravlja protumačiti tursku riječ *derdap* (= *girdab* "opasna bujica, kloпка"). Kroz tjesnac ili, kako Rački kaže, Željezna vrata, prolazi se posebno građenim brodovima dunavskoga parobrodarskog društva, povjerenih posebnim "provodićem, kojim je svaka hrid, svaki prag dobro poznat". Rački ne pokazuje da se bojao te plovidbe, kao da je sasvim bio siguran u te "provodiće". Zato on više razmišlja (a tako i piše u putopisu) o prošlosti predjela koje s broda vidi. I pošto iznese ono što zna kao historičar, svrme pogled na putnike pa tada iz njega provali filolog ili etnolog. Tako naizmjenice uranja opisima u jedno pa u drugo područje svojih interesiranja. Svoja prijašnja znanja proširuje promatranjem, te tako, na primjer, pošto opiše izgled lica pripadnika jednog naroda, nošnju njegovu i spomene jezik njegov, izvede opći zaključak: "Ako je ikoji narod na Balkanu takova mješavina, to su Bugari." Na putovanju zadržao se kratko vrijeme u Bukureštu i odmah se dao u razgledanje novog i starog dijela grada, za koji kaže da je značajan "željeznički uzao" na Balkanu. Iznosi brojne podatke o Rumunjskoj i Rumunjima, koji su kao narod donedavna bili "skoro svuda potišteni", potlačni.

Stigavši u Galac na Crnom moru, razgatio se u gostionici "K Dalmaciji" i odmah prionuo da minuciozno opiše, na zemljopisno-povijesni način, videne i nevidene obale, planine, doline, mjesta i gradove, navodeći brojke o žiteljima, raspone među obalama u metrima itsl. Na Crnom moru doživio je jače nevrjeme, ali je bio siniren i pribran, sudeći po njegovu načinu pisanja. Možda i zato što je posada bila "skoro izključivo" porijeklom iz Dalmacije i kvarnerskih otoka, "odakle bijahu rodom oba kapetana":

Naš parobrod stane plesati kano kakova lupinja, valovi ga nosili i bacali; odmah se pojavi nemir u putnicih, navlastito u djeci i ženskinjah. Sve što je ćutilo morskú bolest, razbježa se u kabine. Među prvimi bijaše junački kapetan Gj., kojega malko zastidjena odtjera bolest od kartanja... djeca vriskahu, žene vikahu; što se neugodno dojmilo i onih, koji su u onoj kolebavici ostali zdravi.

U Odesu je stigao u toku trajanja kongresa arheologa i povjesničara, devetog dana po polasku iz Zagreba, a zadržao se "skoro dva tjedna". Rački tek sada počinje opisivati svoje dojmove o Rusiji, od osmog nastavka u *Vijencu*, pa bi stoga

naslov njegovu putopisu bolje pristajao "Uspomene s puta u Rusiju" (nego: o Rusiji). Za boravka u Odesi, mladom gradu koji se za posljednjih devedesetak godina pretvorio od obična "tursko-tatarskog sela" u "veliki svjetski grad" s oko 300.000 stanovnika, Rački je svakodnevno i pedantno razgledao grad u društvu znanaca, nimalo ne zanemarujući praćenje rada na kongresu. Služeći se valjda i prospektima grada, Rački niže obavijesti i nabraja podatke, uglavnom o kulturnim, prosvjetnim i znanstvenim institucijama odeskim. Tako navodi precizno da odesko sveučilište ima tri fakulteta (pravni, historičko-filološki, fizikalno-matematički) s ukupno 67 nastavnika i 450 studenata. U kozmopolitskoj Odesi djeluju "tri gimnazije i dvie progimnazije muške i tri gimnazije ženske, dvie realke i jedna trgovačka akademija", "36 pučkih škola javnih i 978 privatnih". Zbog gomilanja tih podataka autor se izvinjava čitaocu, kazavši da nije dospio promotriti svakodnevni život ljudi u živahnom crnomorskom velegradu, jer da je bio preokupiran praćenjem kongresa, na kojem je u deset odsjeka (sekcija), formiranih za razne znanstvene discipline, bilo "140 razprava i čitanja", što su trajala "od jutra do u noć uz mala prekinuća za odmor i blagovanje". Na kongresu je sreo više starih poznanika i stvorio nova poznanstva s uglednim učenjacima u slavenskom svijetu. On i Jagić predstavljali su Hrvate na kongresu, obojica su bila počašćena "predsjedništvom na dvie sjednice" kongresa.

Pet dana prije završetka kongresa otputovao je željeznicom za Kijev i tako propustio, po kongresnom programu predviđen, izlet na Krim. Žurio je prema sjeveru kako bi što racionalnije iskoristio isplanirano vrijeme (možda i novac) za putovanje. I opet piše više o tome što je saznao (ili otprije znao) o Rusiji nego o onome što je vidio i doživio. Nastupa kao opći informator o ruskim željeznicama, manje kao putnik među putnicima. Rusija je poslije krimskoga rata stala "s njekom grozničavom djelatnošću gradili željeznice", te je danas Crno more s Baltikom, Visla s Volgom, Azov s Kaspijem "spojen gvozdenim putem". Ipak, "željeznička mreža je sveudilj s obzirom na silan prostor ogromne carevine nedostatna, te se stoga neprestano grade" nove željeznice. Općenito se misli da je "iz strateških obzira" ruska željeznica izgrađena "s većim razmakom kolonija" kako "ne bi mogao na ruske kolonije preći n.pr. njemački ili austrijski vlak". Zbog velikih razdaljina "uredjen je voz, osobito I. razreda, s posebnimi spavaonami ili s naslonjačimi (fouteuilli) za spavanje, s umivalom itd." I hrana i razna pića mogu se dobiti u vlaku. "Ni podvorbi ne može biti prigovora, Rus je obće mnogo udvorniji nego li se drugdje misli... Već mu je i jezik pun udvornih rečenica; u svakom upitu dodaje: požaluita (izvolite), a u odgovoru čuje se svaki čas: očenj samj blagodarenj (veoma sam vam zahvalan)."

Rusku stepu (Rački kaže: step) promatrao je iz vlaka, ona mu se činila jednoličnom ali ne i sasvim nezanimljivom. Nepregledna se stepska "ravnicu proteže od Urala do Karpata i od crnoga do baltičkoga mora, presječena samo sa dva reda grbina neznatne visine". Ta ga jednoličnost ravničarskih pejzaža, njega rođenog među planinama Gorskoga kotara, prisiljava da svoj pogled sa stepu skrene prema - podacima o stepi. Postupa slično onome kad je promatrao jednolike ravnice Posavlja i Podunavlja i kad se čitaocu, svom zamišljenom suputniku, obratio riječima "Sav predjel jest monoton, te da vožnja ne bude dosadna, valja putniku zasladiti ju uspomenu iz prošlosti." Kako je tada zalazio u povijesna zbivanja i u agrarne podatke, tako i sada poseže za ratarskim i stočarskim

podacima. Među inim napominje da Rusija "imade konja više od sve ostale Evrope, jer ih je u samih evropskih gubernijah god. 1882. imala do 20 milijuna", dok ih je Njemačka i Austro-Ugarska imala "tek po 3-4 milijuna". I opet opisuje nevidene, vrlo udaljene predjele i prizore kao videne, npr. kada čitaocu dočarava sliku stepe: "Tuj se po neizmernih prostorih pasu stada goveda, ovaca, konja, na jugu još bivola, oslova, a lievo od Volge pače i deva."

U društvu s Jagićem stigao je u Kijev, u tu postojbinu najstarijega usmenonarodnog pjesništva (*bilina*), "kolievku ruske historije", po riječima M. Pogodina. Na desetke stranica putopisa Rački sada piše o prošlosti Kijeva, koji danas broji oko 150.000 stanovnika i "do 5.000 kuća", s mostom preko Dnjepra dugim više od 1000 metara... Po povijesnoj ulozi Kijeva, prirodnom položaju i arhitektonskoj harmoniji, Rački Kijev nazivlje "ruskom Firenzom". A pošto je Kijev u tri dana i dobar dio u noći razgledao, kako stari tako novi grad, uglavnom "historijske znamenitosti kijevske", zapisuje: "Kijev zaslužije ime ruskoga Jerusolima i Rima, jer je kolievkom kršćanstva ruskom narodu, i jer imade u njemu množina svetinja kršćanskih." Tu se uvjerio da istočna crkva ima jak utjecaj na svekoliki društveni život Rusije, dodavši da se vara onaj "koji scijeni" drukčije. Dok katolička crkva, kao zasebno "društvo u društvu" sa čvršćim unutarnjim ustrojstvom, djeluje više riječima nego obredom, dođe se ruska pravoslavna crkva, kao "diel jedinstvenoga društva", oslanja više na obred nego na propovijed. Ta njegova razmatranja o "razdvojenim crkvama" temeljena su na štrosmajerovskim idejama o poželjnosti sjedinjavanja tih dviju kršćanskih konfesija.

Dok je neka obavještenja o Kijevu i Malorusima mogao naći u literaturi ili dobiti od učenih poznanika, kao npr. ona o bezuspješnim nastojanjima uvođenja maloruskog jezika u knjige, na što veleruski književni i službeni krugovi nisu gledali sa simpatijom (dapače, s podozrenjem su to odbijali kao "separatističke težnje"), dođe je neke opise temeljio na vlastitim zapažanjima, na primjer tipičnost izgleda i naravi Malorusa:

Obično je visoka stasa, tankih kostiju i uda, lica okruglasta, vitke šije, dugoljasta i zavita nosa, smedje kose, tamnije masti; goji samo brkove, riedko bradu; nekada si je sa tjemena puštao perčin, odavle mu Veliko-Rus nadjenu posprdnio ime 'hohol'...Malo-Rus je živahne ćudi, pun osjećaja, humora i šale, poetičan i ljubitelj pjevanja, uz to često dobričina do naivnosti, s toga manje poduzetan i gostoljubiv.

Na sličan način crta fizički i karakterni lik Maloroskinje, pa potom mušku i žensku narodnu nošnju, dodavši: "Bivši medju seljaci na trgu, meni se učinilo kano da sam u Hrvatskoj. A i kuće slične su našim seljačkim: redovito drvene sa slamnatim krovom".

Od Kijeva do Moskve, jednim od triju dnevnih vlakova, "brzim vlakom (vozio se) 31 sat neprestance", što odgovara vremenu vožnje od Rijeke do Krakova. Putovao je kroz mnogo napučenije krajeve nego što su oni od Odese do Kijeva. naredavši podatke o većim naseljima uz prugu, pažnju su mu privukli "okruglasti iz one nedogledne ravnine vireći humci", "učinjeni rukom ljudskom", tj. grobovi (mogile ili kurgani). Pošto je vlak "dohrlio u Caričino, pak malo preko rieke

Moskve u Kolomenskoe i Ljublino", osjetio je po imponozantnosti predgrada (s lijepim daćama) veličinu velegrada, srca velikoruskoga, u kojem živi oko 800.000 žitelja, ima 14 velikih bulevara, 220 glavnih ulica, 400 crkava od kojih 7 saborskih, devedesetak samostana... Smjestivši se u gostionicu nedaleko centra Moskve, obradovao se smještajem i komforom (stalne cijene, usto pristupačne, uredno kupatilo, bogata čitaonica za goste). Netom je večerao otputio se u centar grada. Tih je dana pomno razgledao mnoge crkve, manastire, fakultete, biblioteke, muzeje, galerije, Kremlj, carski dvor, carsku riznicu, privatne ugledne kuće, ulice, trgovce, trgovine, sajmišta... I o svemu tome s mnogo znanstvene pomnosti i temeljitosti opširno pisao u putopisu, ne zaboravljajući spomenuti i pojedine uglednije Ruse s kojima se sretao ili kod kojih je bio gost. Piše i o ruskoj književnosti, nošnji Moskovljana, običajima, specijalnim jelima i pićima... Iznad svega impresionirao ga je Kremlj, taj moskovski Akropolis, za koji svaki Rus (Vele-Rus) kaže: "Moskvu nadilazi samo Kreml, a Kreml samo nebo." Zaljubljenost Rusa u Moskvu Rački ilustrira anegdotom o Bošnjaku, koji je, nakon razgledanja Beča, kazao: Beč je lijep, ali je Sarajevo ljepše. "Tako će svaki Rus, ali mnogo većim pravom, tvrditi o Moskvi." Rusu je Moskva isto što i rođena majka. Ni jedan evropski grad Račkome nije toliko zanimljiv i izvorno slikovit kao što je Moskva. "Malo imade gradova u Evropi - a takvi su ponajviše talijanski - na kojih su vanjštni i narodni značaj i historijski razvitak i suvislost sa sudbinom zemlje tako jasno izraženi." Odatle "onaj vanredni dojam za mislećeg putnika", koji ovuda vidi "samo originale", nigdje kopije.

I pri opisivanju Petrograda Rački s trenutačnih vizuelnih slika prelazi na zemljopisno lociranje Petrograda, povijesna zbivanja u širim prostorima Rusije, o mjestima kroz koja je prošao vlakom. Tako on postupa u svakoj prilici: dok plovi parobrodom ili se vozi vlakom ili hoda gradom. Od Moskve do Petrograda, za vrijeme vožnje brzim vlakom petnaestak sati ("kano što iz Rieke do Budim-Pešte"), Rački već razmišlja i niže podatke o Petrogradu, za koji zna da je mladi grad, ali tek pošto u njega stigne vidi da taj grad nema predgrada kao stara Moskva. U Petrogradu sve je gradsko i na okupu. Smješten na rijeci Nevi i uz Baltičko more, obiluje vodom, što uvjetuje nezdravu klimu ali mu, naročito rijeka, daje čistoću ulica i, iznad svega, veličanstvenu fizionomiju. "Što su u tom pogledu na jugu, kod jadranskoga mora, Mletci, to su na sjeveru kod sjevernoga i baltičkoga mora Amsterdam, Stockholm i Petrograd."

Davši opći prikaz razvitka Petrograda, Rački ne zna odakle bi počeo opisivati svu silu petrogradskih znamenitosti. Odlučio se za Ermitaž, za taj velebni dvorac i muzej, kroz koji provodi "čitatelja u sjajne nutnje prostorije", "kroz pedeset i više dvorana, kroz tolike sobe", koje su vanrednim umjetninama i dragocjenostima "upravo natpane" i u kojima se nalazi "do 2.000 slika, 11.800 risarija" itd. Također opširno obavještava o fondu umjetnina u Akademiji umjetnosti, te o nekim drugim javnim galerijama, "koje su od tamošnjih imućnika zasnovane". Sudeći po njegovu prosuđivanju djela velikih slikarskih majstora i uopće likovnih umjetnosti, Rački, kojem su, kako sam kaže, "poznate bile malo ne sve veće evropske galerije", jedan je od nekolicine naših najkvalificiranijih poznavalaca likovne umjetnosti toga doba.⁷

⁷ Teško je prihvatiti tumačenje te kritičnosti tvrdnjom: "da su Jagićevi i politički

Rački nadalje iznosi gotovo sve što zna ili je saznao o nizu drugih petrogradskih institucija; to su: zimski carski dvorac, carska Akademija znanosti, Akademijina biblioteka (s "preko 300.000 svezaka i mnogo rukopisa"), Akademijino izdavaštvo, glavna carska biblioteka, brojne crkve, od kojih izdvaja i iscrpnije opisuje dvije - "Sobor sv. čudotvorca Issakija Dalmatinskago" (koja je "najveća i najsajnija") te "Sobor Kazanskoj božiej materi". Opisuje i druge vebne građevine, perivoje i trgove s brojnim spomenicima, svoju "plovitbu po Nevi", po tom ruskom Canalu Grande.

Iz Petrograda, razgledavši "sve što je znamenitije u Petrogradu i okolici" i oprostivši se od prijatelja Jagića, kod kojega je bio odsjeo, otputovao je za Varšavu kopnenim putem ("željeznicom na Pskov, Dünaburg, Vilno, Grodno"), ne želeći putovati duljim pravcem (preko Finskog zaljeva parobrodom, a od Revala preko Rige vlakom). Za vrijeme vožnje (oko 30 sati, "upravo tako duga, kano što iz Kijeva u Moskvu", koliko traje i vožnja od Rijeke do Varšave) Rački s divljenjem promatra ogromna slavenska prostranstva, a u putopisu opet daje podatke o žiteljstvu, zemljišnom sastavu, o prošlosti i suvremenosti u ruskim i poljskim gubernijama kroz koje je prolazio. U Poljskoj uočava "jedan etnografski, ili ako vas volja, etnografsko-religiozni živalj, koji nije nigdje tako razmierno mnogobrojan" - a to su Židovi, o kojima Rački nije ponio osobito lijep dojam, naročito u pogledu njihove osobne higijene: "A zaprljano je ne samo mužko, nego i žćensko židovsko ćeljade." Rački spominje i "etnografske odnošaje" Litvina i Letva nasprama Rusima, Poljacima i Nijemcima, zaključivši da Litva "igra još danas znatnu ulogu u nesretnoj rusko-poljskoj razmirici".

U Varšavi su ga nenadano doćekali neki poljski profesori, koji su o njegovu "dolazku bili iz Petrograda brzojavom obaviećteni" i koji su mu rezervirali smještaj u prvorazrednom hotelu. I opet, kao i dotada, razgleda intenzivno grad, a u putopisu donosi mnoštvo podataka, težeći više da pouči nego da razonodi ćitaoca. Jednako tako, u više nastavaka, piše i o Krakovu, najviše o krakovskom sveučilištu. On više razmišlja (a tako i piše) o starim dokumentima tih dvaju poljskih gradova, npr. o sarkofazima i grobnicama vladara, nego što promatra životnu svakodnevicu na ulicama i trgovima. Kad se u rijetkim momentima otme svojoj strasti historićara, što biva rjeđe nego pri opisima ruskih gradova, tada posegne za kakvim detaljem ili epizodicom koja ga je više impresionirala. Tada mu putopis na tim mjestima književno živne, bljesne, pa ćitalac požali što takvih mjesta ima tako malo.

Putopis Rački završava nekako naglo i nenadano, sa svega nekoliko rećenica, kojima kazuje zašto to ćini, svjestan da ostaje dužan ćitaocu. To ćini zato što mu Krakov "bijaše posljednja izlazna toćka" putovanja, pa je požurio u Zagreb preko Beća gdje se zadržao (radi odmora) samo dva dana. To naglo dovršavanje "recimo putopisa" (kako je on svoj tekst nazvao na samom početku), odnosno "ovih ćlancih" (kako ga sad, nakraju nazivlje), koji su se "duće razvlaćili" nego što je autor htio i "nego li je ćitalelj moćebit oćekivao", navode Raćkoga da kaže: "Bude li vremena, odućit ću se i tomu dugu." Koliko je poznato, to obećanje nije

ispunio, ne možda zato što nije bilo vremena, već zato što je valjda uvidio da za čitaoce *Vijenca*, "zapadnjački odgojene", analogan način opisivanja putovanja po "osrednjoj i zapadnoj" Evropi, ne bi mogao biti tako zanimljiv kako je zanimljivo moglo biti opisivanje putovanja po istočnoj Evropi, koju naši ljudi (kao i sam Rački) doživljuju kao "nov svijet".

Pri književno-povijesnom razmatranju *Putnih uspomena* nužno je bar spomenuti *Spomine mojega života* Vatroslava Jagića, i to zbog nekoliko razloga, unatoč tome što su Jagićevi *Spomeni* objavljeni više od četiri desetljeća poslije (1930-35). I jedno i drugo djelo imaju putopisni karakter (Jagićevo u manjoj mjeri) sa izrazito znanstvenim i književnim odlikama, oba su djela osobna svjedočanstva o Rusiji iz istoga vremena, odnosno iz sedamdesetih, odnosno osamdesetih godina stoljeća, oba su autora ugledni hrvatski učenjaci, visoko cijenjeni u Evropi, osobito u slavenskom svijetu (Rački primarno kao historiograf, Jagić primarno kao filolog), obojica o Rusiji pišu s pozicija slavenofilskih vizura i ideja o južnoslavenskom (jugoslavenskom) zajedništvu. Uza sve te frapantne sličnosti i dodirne točke, pa čak i podudaranja, ta se dva djela, osim po jezično-stilskim osobinama, što su proistekle iz razlika njihovih individualnosti i iz jezično-standardnih razlika dvaju doba u kojima nastaju ta djela, razlikuju još i po nekim drugim značajkama. Jagićevi su *Spomeni* prvenstveno autobiografsko djelo, vrlo opsežno (u dva sveska formata knjige) i pisano tipično na memoarski način. Jagić je u djelo uklopio opise svoja dva putovanja i duža boravka u Rusiji, tj. u Odesi, gdje je 1874. postao sveučilišnim profesorom, potom u Petrogradu, gdje je 1884. iste godine kad je ugostio Račkoga, također bio sveučilišni profesor. *Putne uspomene*, međutim, prvenstveno su putopisno djelo, tek sporadično pisano na memoarski način, opsegom manje od *Spomena*, ali inače najopsežnije i dokumentarno-kulturološki najkompletnije naše (putopisno) djelo o Rusiji onoga doba. Dok je Jagić, živeći u Rusiji znatno duže i radeći u svojoj struci, stekao potpuniji uvid u društveni i politički život Rusije, dotle je Rački, prolazeći kroz Rusiju gotovo letimice, svoje pisanje bazirao većinom na stečnim znanjima o Rusiji i na dojmovima što su ih u njemu ostavili gostoljubivi ruski slavenofili. Zato je Jagić, daleko više nego Rački, i mogao dublje proniknuti u složenost ruskoga društva, iznijeti više konkretnih slika iz svakodnevnog života i biti u prosudbama kritičniji prema ruskoj suvremenosti, npr. prema pojavama germanofilstva među petrogradskim intelektualcima i političarima, koju pojavu, misli Jagić, nedovoljno uočavaju mnogi naši južnoslavenski slavenofili (među koje implicite možda Jagić ubraja i samoga Račkoga).

Putne uspomene, nastale nakon dvomjesečnog putovanja, u kontekstu hrvatske pisane riječi u razdoblju realizma predstavljaju djelo posebne vrste koje uvelike, načinom iskaza i sadržajem, prelazi žanrovsko određenje klasičnog putopisa. To djelo, osim što ima neosporne književne odlike putopisnog tipa, ističe se i znanstvenim svojstvima. Pouzdanost mnoštva podataka iz više naučnih disciplina, pronicljivost zapažanja i meritornost prosuđivanja, kao i jezična izražajnost, kako o onome viđenom tako i o onome saznatom, sve s vizurama obrazovana i znatiželjna turista iz zapadnoevropskoga kulturnog podneblja - čini taj putopis jedinstvenim i znanstvenim i književnim djelom, zapravo originalnim kulturnim dokumentom velike vrijednosti, ne samo o posjećenim krajevima i

gradovima nego i o tadašnjim saobraćajnim mogućnostima na (i danas) velikim razdaljinama od Zagreba do Krakova preko Beograda, Bukurešta, Crnog mora, Odese, Kijeva, Moskve, Petrograda i Varšave. Zato će to djelo stalno privlačiti istraživače raznih struka, posebice iz historičkih disciplina. Ono bi moglo privući i laike, obične čitaoce, znatiželjnike za onodobne prilike i mogućnosti putovanja po južnoslavenskim i istočnoslavenskim zemljama (uključivši i Rumunjsku), kad bi se to djelo iz korica staroga (jedva pristupačna) *Vijenca* preselilo u korice nove (dostupnije) knjige. Ipak, ono će i nadalje privlačiti najviše filologe, u prvom redu povjereničare književnosti (kojima je djelo ostalo dosta po strani), kao i povjesničare hrvatskoga književnog jezika, koji bi - s obzirom na posebnosti jezika i stila u tom djelu Račkoga - tek trebali temeljitije prozboriti, kao uostalom i o sveukupnom književnojezičnom obilježju opusa Franje Račkoga.

*Ante Franić: FRANJO RAČKI'S ITINERARIES**Summary*

Franjo Rački (1828-1894), renowned as an excellent Croatian historian, less so as a man of letters, wrote two itineraries of which the two shorter ones have gone unmentioned in the literature reviewing his book of travels (S. Ježić, M. Peić). The longer itinerary, *Travel Reminiscences from Russia*, published in *Vijenac* (1886-87) and in limited copies as a separate text (1887), describes the journey from Zagreb to Cracow, via Belgrade, Bucharest, the Black Sea, Odessa, Kiev, Moscow, Petersburg and Warsaw. Rački undertook the journey on the occasion of being invited to participate in the 6th Congress of Archeologists in Odessa in 1884. After a two-month long journey, Rački wrote *Travel Reminiscences from Russia* and gave to 19th century Croatian literature the most comprehensive account of Russia of the times. This work, besides incontrovertibly having literary distinction as a book of travel, excels in its scientific observations so that, by its mode of expression and its content, it transcends the genre of the classic itinerary.